

**BELEDİYE TEŞKİLATI KURULUŞUNDAN ÖNCE TOKAT'TA
ÇEVRE VE KANALİZASYON ŞEBEKESİ TEMİZLİĞİ**
*Environmental and Sewage Network Cleaning in Tokat Before Establishment
of the Municipal Organisation*

Prof. Dr. Ali Açık
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
ali.acikel@gop.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 08.02.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.04.2023
DOI Number : 10.9737/historystudies.1248992

Atıf – Citation:

Ali Açık, "Belediye Teşkilatı Kuruluşundan Önce Tokat'ta Çevre ve Kanalizasyon Şebekesi Temizliği", *History Studies*, 15/3, August 2023, s.401-418.

BELEDİYE TEŞKİLATI KURULUŞUNDAN ÖNCE TOKAT'TA ÇEVRE VE KANALİZASYON ŞEBEKESİ TEMİZLİĞİ

**Environmental and Sewage Network Cleaning in Tokat Before Establishment of the Municipal
Organisation**

Ali Açıkel*

Öz

Yerleşim yerlerinde mevcut bütün yaşam alanları fiziki çevreyi oluşturur. Bütün canlılar için sağlıklı yaşam temiz bir çevre ile mümkündür. Şehirlerde temiz çevre, bütün ortak mekânların temiz tutulması ve tüm atık sular için kanalizasyon şebekelerinin bulunmasına bağlıdır. Kentlerin ortaya çıkması ile birlikte kent idarecileri temizlik işlerinden sorumlu birimler ve kanalizasyon sistemleri kurmaya başlamışlardır. Osmanlılar döneminde belediye teşkilatları kurulmadan önce şehirlerde temizlik işleri kadınlara bağlı olarak görev yapan çöplük subaşları nezaretinde yürütülmüştür. Çevre temizliği için nizamnameler çıkarılmış, yerleşim yerlerinde tuvalet lağımaları için kanalizasyon şebekeleri inşa edilmiştir. Anadolu'daki kadim şehirlerden birisi olan Tokat'ta da çevre temizliğine önem verilmiş, tuvaletlerden gelen lağım sularının tahliyesi için ana ve tali kanallar yapılmıştır. Kariz adı verilen bu kanallar şehrin temizlik işlerinden sorumlu Çöplük Subaşısı tarafından yılda iki kez temizletilmiştir. Temizlik işçilerinin ücretleri hane ve ticarethane sahiplerinden ya da kariz vakıflarından tahsil edilmiştir. Bu makalede, Tokat Şer'iyye Sicilleri ve inceleme eserler yardımı ile belediye teşkilatı kurulmadan önce Tokat'ta çevre ve kanalizasyon şebekesi temizliği incelenmiştir. Çalışmanın amacı, özelde Tokat'ın genelde Osmanlı Devleti'nin çevre temizliği kültürü çalışmalarına katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Tokat, Çevre, Kariz, Kanalizasyon

Abstract

All existing living spaces in settlements constitute the physical environment. A healthy life for all living things is possible with a clean environment. A clean environment in cities depends on keeping all common spaces clean and having sewer networks for all wastewater. With the emergence of cities, city administrators began to establish units responsible for cleaning and sewerage systems. Before the establishment of the municipal organizations during the Ottoman period, the cleaning works in the cities were carried out under the supervision of the garbage Subaşısı working under the kadis. Regulations were enacted for environmental cleaning, and sewer networks were built for toilet sewers in settlements. In Tokat, which is one of the ancient cities in Anatolia, importance was given to environmental cleanliness, and main and secondary channels were built to drain the sewage from the toilets. These canals, called Kariz, are cleaned twice a year by the Garbage Subasi, who is responsible for the cleaning works of the city. The wages of the cleaning workers were collected from the owners of households and businesses or from kariz foundations. In this article, the cleaning of the environment and sewerage network in Tokat before the establishment of the municipal organization was examined with the help of Tokat Shari'ah Registers and examination works. The aim of the study is to contribute to the environmental cleaning culture studies of Tokat in particular and of the Ottoman Empire in general.

Keywords: Ottoman, Tokat, Environment, Kariz, Sewage.

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, ali.acikel@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-9477-6923.

Giriş

Çevre; yeryüzündeki canlı ve cansız her türlü varlığın bulunduğu fiziksel alanları kapsayan doğadır. Doğanın canlı öğeleri, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve mikroorganizmalardan oluşmaktadır. Cansız öğeler ise, hava, su ve toprak gibi alanlardır. Genel olarak çevre, bütün canlıların yaşam alanlarını oluşturan, birbirleri ile etkileşim ve iletişim kurmalarına olanak sağlayan biyolojik, fiziki, kimyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel ortamları içerir. Yeryüzünde gözle görülebilen her alan ve doğaya ait her şey “çevre” olarak tanımlanabilir. Canlılar için barınma imkânı sağlayan hava, su, toprak, okyanuslar, denizler, göller, nehirler, akarsular, dağlar, tepeler, vadiler, ovalar, ormanlar, kentler, köyler, mahalleler, evler, parklar, tarlalar ve sulak alanlar gibi her türlü yaşam ortamı çevreyi oluşturur. Bu fiziki alanlar, canlılara üreme ve beslenme ortamları da sağlar. Yeryüzündeki canlı ve cansız bütün varlıklar çevre ile sürekli bir ilişki ve etkileşim halindedir.¹

Çevre öğeleri, insanlar tarafından sürekli tüketilmekte ve kirletilmektedir. Merkezi ve yerel idareler, yerleşim yerlerinde çevreyi temiz tutmak ve kirli atıkları bertaraf etmek için bazı birimler kurmuşlardır. Lağım sularının tahliyesi için ise kanalizasyon sistemi tesis etmişlerdir. Kanalizasyon, Fransızca *canalisation* kelimesinden gelmektedir. Pis ve atık suların özel kanallarla aracılığı ile belli merkezlerde toplanıp atılmasını sağlayan şebeke ya da lağım döşemine ise kanalizasyon sistemi denir.² Osmanlı Türkçesinde kanalizasyon kelimesi yerine *kârîz* tabiri kullanılmıştır.³ Günümüzde yürürlükte olan yönetmeliklerde kanalizasyon şebekesi “*ayrık sistemde evsel ve / veya endüstriyel, bileşik sistemde ise tüm atık suları toplamaya, uzaklaştırmaya ve arıtma tesislerine iletmeye yarayan tesisleri içeren birbirleri ile bağlantılı boru ya da kanal sistemlerini ifade eder*”⁴. Nüfusu kalabalık kentlerin ortaya çıkması ile birlikte kent idarecileri tuvalet ve kanalizasyon sistemleri kurmuşlardır. Bilinen ilk tuvaletler Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Anadolu’da yaşamış toplumlarda ortaya çıkmıştır.⁵

Türklerde de çevre temizliği anlayışı mevcuttur. Selçuklular cami, medrese, darüşşifa ve özellikle şehirlerarası yollar üzerine kurdukları kervansaraylarda temiz ve kirli su kanalları bulunan tuvaletleri halkın hizmetine sunmuşlardır.⁶ Bu uygulamalar onların çevre temizliği anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti de toplumda çevre bilinci oluşturma ve çevre temizliği konularında önemli idari ve yasal adımlar atmıştır. Bu konularla alakalı bazı çalışmalar yapılmıştır.⁷ Bu çalışmaların ekserisi İstanbul şehrinin temizliği ile alakalıdır.⁸ Taşra şehirlerinin temizliği ile ilgili müstakil çalışmalara literatürde rastlanmamaktadır. Ancak bazı çalışmalarda taşra şehirlerinde çevre ve kanalizasyon temizliği ihlallerine dair arşiv belgeleri ve şer’iyye sicil kayıtları zikredilmiştir. Bu temaslar taşra şehirlerindeki temizlik hizmetlerini tam olarak ortaya koymada yeterli olamamaktadır.

Osmanlı döneminde önemli taşra şehirlerinden biri olan Tokat’ta çevre temizliği üzerine de müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Sadece Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi*

¹ Yunus Macit, “Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 1096; Ahmet Polatlı, “Çevre Nedir”, <https://www.makaleler.com/cevre-nedir>.

² Heyet, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2005, s. 1058.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 1138.

⁴ https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/Dokumanlar/23.12.2013%2014_27_13_kanalDesarj.pdf.

⁵ Sargon Erdem, “Abdesthane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 70.

⁶ Alptekin Yavaş, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair Bazı Notlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 25, 2009, s. 215-241.

⁷ Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Mehmet Şeker, “Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri”, *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4,1992, s. 26-30; İbrahim Özdemir, “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. X, s. 598-610; Fethi Gedikli, “Osmanlı’da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. X, Ankara 2002, s. 611-615.

⁸ Örnek birkaç çalışma için bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. I-VI, İstanbul 1995; Mehmet Mamak, *Osmanlı’da Çevre ve Sokak Temizliği*, İstaç Yayını, İstanbul 2001; Ahmet Bulut Tamgöçü, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020.

I-Tokat isimli kitabında⁹ çevre temizliği konusuna kısaca değinmiştir. 1870 yılında Tokat'ta belediye teşkilatının kuruluşuna kadar temizlik hizmetleri kadılık makamı nezaretinde çöplük subaşı tarafından yürütülmüştür. 1771-1870 yılları arası Tokat Şer'iyeye Sicillerinde çevre ve kanalizasyon temizliği ile alakalı bazı kayıtlar yer almaktadır. Ayrıca, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Hurufat Defterlerinde kariz vakıflarına dair atama kayıtları tespit edilmiştir.

Bu çalışmada şer'iyeye sicilleri, kariz vakıfları kayıtları ve araştırma eserler yardımı ile 1870 öncesi Tokat'ta çevre ve kanalizasyon şebekesi temizliği konusu ele alınacaktır. Konuya geçmeden önce, Osmanlı şehirlerinde temizlik hizmetleri hakkında genel bir bilgilendirme yapılacak daha sonra Tokat'ta yürütülen temizlik hizmetlerine geçilecektir.

1. Osmanlı Şehirlerinde Temizlik Hizmetleri

Günümüzde şehirlerin temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamındadır. Osmanlı şehirlerinde 19. asrın ikinci yarısında belediye teşkilatları kurulana kadar, belediye hizmetleri *kaza idareleri* tarafından yürütülmüştür.¹⁰ Kaza idaresinin başında belirli bir süre için merkezden atanan kadı bulunmaktadır. Kadı, tayin edildiği kaza bölgesinde yargı, kolluk işleri, mali işler, belediye hizmetleri ve şehir yönetiminden sorumludur.¹¹ Kadının bu görevleri yerine getirebilmesi için kendisine yardımcı olan bazı görevliler ve kurumlar bulunmaktadır. Bunlar *İhtisab Ağası, Subaşı, Kadı Naibi, Böcekbaşı, Çöplük subaşı, Tulumbacıbaşı, Mimarbaşı* ve sair görevlilerdir.¹² Bu görevliler arasında çöplük subaşı şehrin temizlik işlerinden sorumluydu.

Çöplük Subaşı'nın görevleri 1539 yılı *Çevre Temizliği Nizamnamesi*'nde ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre, Çöplük Subaşı'nın görevleri şöyle özetlenebilir: Evlerin etrafı ve dükkânların temiz tutularak çöplerden arındırılması, çarşılarda ve mahallelerde izinsiz dökülen çöplerin kaldırılması, kervansaraylara ait mezbelelerin kervancıbaşıya çıkarttırılıp boş yerlere naklettirilmesi, hamamların kirli sularının yollarda bıraktığı çerçöpün temizletilmesi, çöp yolu üzerinde tuvalet yaptırılmaması ve yapanların engellenmesi, çamaşır yıkayıcılar ile kan alıcıların (kasaplar) meydana getirdiği atıkların ana yollara dökülmesinin engellenerek boş yerlere dökülmesi, arabacı hayvanlarının (at ve öküz) çevreyi kirletmesinin engellenmesi, kabristanların çitle çevrilmesinin sağlanması, hayvan leşlerinin kabristana bırakılmasının men edilmesi ve temizlik kurallarını ihlal edenlerin cezalandırılması.¹³

Evliya Çelebi de seyahatnamesinde 17. yüzyılda İstanbul'daki Çöplük Subaşı'nın vazifesi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre, çöplük subaşı *tâhir subaşı* olarak da isimlendirilirdi. Çöplük subaşı emrindeki 100 kadar acemi oğlanı ile İstanbul'un meydanlarını temizletirdi. Sokak temizliği yapan arayıcı esnafı da çöplük subaşına tabi idi. Bu esnaf grubu Çöplük Subaşı'na yıllık 60.000 akçe ödeyerek İstanbul'un ev ve sokaklarındaki bütün çöpleri, hayvan pisliklerini ve atıkları toplardı. Toplanan çöpler deniz kenarına dökülür burada arayıcılar tarafından çamur teknelerinde ayrıştırılır; içinde akçe, mangır ve sair değerli şeyler bulurlarsa kendilerinin olurdu. Sayıları 500 kadar olan arayıcıların kıyafetleri battal kasık çizmesi, siyah veya kırmızı meşinden kaftan, Teke ve Hamid külahları idi. Çalışmalarında sırık, çapa, kazma, ağaç tekne, elek, süpürge, karar (büyük çuval), zembil (sepet) ile el arabası veya at koşulu mezbele arabası kullanırlardı.¹⁴ Arayıcılar yangın yerleri ile de ilgilenirler, enkazın kaldırılmasını sağlarlar, küllerin arasından değerli şeyler bulurlardı.¹⁵ İstanbul'da sarayların ve etrafının

⁹ Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005, s. 301-303.

¹⁰ İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999, s. 131.

¹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1994, s. 20-23.

¹² İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 398.

¹³ Bu nizamnamenin ve transkripsiyonu için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, C. 6/1, İstanbul 1993, s. 540-544.

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 241 (orijinal metin s. 153b-154a).

¹⁵ Ayşe Pul, "Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, Temmuz 2008, s. 222.

temizliği *Mezbelekeşin Ocağı*'na bağlı *mezbelekeşin* adı verilen kimseler tarafından yapılırdı.¹⁶ Vakıf kurumlarına ait binaların temizliği için ferraş adı verilen hususi temizlik görevleri bulunmaktaydı.

Çöplük Subaşısı'nın emri altında çalışan çöpçülere "çöp çıkarıcı" da denmekteydi. Halk evleri ve dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya ücretle adam tutup attırmaya mecburdu.¹⁷ Esasında çevre temizliği konusunda, halk ile Çöplük Subaşısı'na bağlı arayıcılar arasında bir iş bölümü vardı. Çarşı temizliğinden çarşı esnafı, mahalle aralarının, meydanların, sokakların ve konut çöplerinin toplanmasından arayıcı esnafı sorumluydu. Çarşıların temizliğini esnaf kethüdası, mahalle aralarının temizliğini mahalle imamları denetlerdi. Çarşı temizliği için yapılacak harcamalar ise *avarız sandığı* denilen esnaf sandıklarından karşılanırdı.¹⁸

1719 tarihinden itibaren ücretleri dükkân ve ev sahipleri tarafından verilmek üzere şehir ve kasabalarda *ferraş-ı mezbele* (süpürücüler) istihdam edilmeye başlandı.¹⁹ Süpürücüler Çöplük Subaşısı'nın denetimi altında bulunuyorlardı. Çöplük Subaşısı'nın bir diğer görevi, şehirlerdeki lağım kanallarının yılda iki kez temizletilmesini sağlamaktı. Aşağıda açıklanacağı üzere, Tokat'ta Çöplük Subaşısı, ücretlerini halkın ve ticari işletmelerin ödediği çok sayıda amele ile kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Çöplük Subaşılığı, 1827 yılında kaldırılarak görevleri İhtisap Nezareti'ne devredildi. Şehirlerde temizlik işleri bu nezarete bağlı muhtesipler tarafından yürütülmeye başlandı.²⁰

Tanzimat döneminde temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamına alınarak ilk belediye teşkilatı *Şehremaneti* adıyla İstanbul'da kuruldu. Ancak bu kurumun şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması üzerine 1855 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu teşkil edildi. Komisyonun çalışmaları sonucunda İstanbul on dört belediye bölgesine ayrıldı. İlk olarak 28 Aralık 1857'de Beyoğlu ve Galata bölgeleri *Altıncı Daire-i Belediye* adıyla bir belediye teşkilatı oluşturuldu.²¹ Bu belediye dairesinin hazırladığı *Zokaklara (Sokak) Dair Nizamname*, Beyoğlu ve Galata sokaklarının düzeltilmesi, genişletilmesi, kaldırımların standardının sağlanması, sokak ve caddelerin aydınlatılması ve bölgenin kanalizasyonunun yapımının düzenlenmesini amaçlamaktaydı. Nizamnameye göre, temizlik işleri, sokakların süpürülmesi ve çöplerin taşınması açık eksiltme yoluyla müteahhitlere verilecekti.²² Bu nizamname temizlik hizmetlerinde İstanbul ve taşrada daha sonra kurulan belediyelere örnek teşkil etti.

Osmanlı şehirlerinde temizlik işlerinden sorumlu olanlar görevlerini yapmadıklarında, şehir halkı da temizlik kurallarına uymadıklarında bazı cezalarla karşı karşıya kalırlardı. Klasik dönemde genel olarak uygulanan cezalar; uyarılma, uyarılara uymayanlara zorla çöpleri toplatma, leş atanların leşleri başına geçirip dolaştırma, küreğe konulma, sürgün, haktan gelme (idam) ve isimlerinin merkeze bildirilmesinden ibaretti ve bunlar kademeli olarak uygulanmaktaydı.²³

2. Tokat'ta Çevre ve Kanalizasyon Temizliği

Osmanlı döneminde Tokat'ta çevre, kanalizasyon ve vakıf binaların temizliğine dikkat edilirdi. Belirli aralıklarla mahallelerde çevre temizliği yapılır, çevreyi kirleten tuvalet sızıntılarının önlenmesi için gerekli tedbirler alınırdı. Kadının emrinde bulunan ve temizlik işlerinden sorumlu olan Çöplük Subaşısı, ücretlerini halkın ve ticari işletmelerin ödediği çok

¹⁶ Yerlikaya, *agm.*, s. 138.

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1983, s. 381.

¹⁸ Mazak, *age.*, s. 55.

¹⁹ Osman Kaşıkçı, "İslam ve Osmanlı Çevre Hukukuna Giriş", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, s. 247.

²⁰ Yerlikaya, *agm.*, s. 138; Mazak, *age.*, s. 58.

²¹ Ergin, *age.*, C. 3, s. 1270-1305.

²² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (II) Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, Ocak 1996, s. 60.

²³ Pul, *agm.*, s. 20-21; Mazak, *age.*, s. 64.

sayıda amele ile çevre ve kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Vakıf binaların temizliğinden ücretli temizlikçiler (ferraş) sorumlu idi. Bu konulara dair Tokat Şer'iyeye Sicillerine yansıyan bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara dayalı olarak önce çevre temizliği, daha sonra kanalizasyon temizliği ele alınacaktır.

2.1. Çevre Temizliği

Çevre temizliği ile alakalı sicillere yansıyan ilk kayıt, 21 Cemaziyelahir 1221/5 Eylül 1806 tarihlidir.²⁴ Bu kayda göre, şehirde bulunan Takyeciler Camii havuzuna ve tuvaletlerine gelen su kesik olduğundan bu mekânların temizlenmesi gereklidir. Bu işle görevli kayyum Seyyid Seyfeddin görevini ihmal etmektedir. Cami cemaatinin mahkemeye haber vermesi üzerine, kayyum Seyfeddin azledilerek yerine Attar Molla Mustafa tayin edilmiş ve kendisine bir mürasele (görevlendirme yazısı) yazılmıştır.

23 Şaban 1234/17 Haziran 1819 tarihli diğer kayıta, temizliği yapılmayan karizin sulama suyuna zararı söz konusudur.²⁵ Bu kayda göre, Tokat şehrinde Cağagölü mevkiinde bahçe sahiplerinden Seyyid İbrahim bin Hasan, Ebubekir bin Ali, Ömer Beşe bin Abdülbaki ve sairleri mahkemeye başvurarak Şucaeddin, Semerkand, Melik Danişmed, Kirkor, Simavon ve Çaşnigir mahallerindeki ev sahiplerinden Penbeci Ali Ağa, Hacı Hüseyin Efendi, diğer Hacı Hüseyin Ağa ve sairleri hakkında davacı olmuşlardır. Davacılar mahkemede eskiden beri bahçelerine su sağlayan harka davalı şahısların tuvaletleri ayağını Semerkand Mescidi yakınında başlayıp Meydan'da bulunan büyük kârize bağlayan karizin temizlenmediği için taşarak karıştığını, bu karize bağlı tuvalet sahipleri hane başına 20 akçe vererek yılda iki kez yaz ve kış günlerinde temizletmeleri gerektiğine dair ellerinde mevcut 1 Safer 1196/16 Ocak 1782 tarihli bir mürasele ile 1118/1706 tarihli bir hüccete rağmen bu temizliğin yapılmadığını ifade ederek şikâyetçi olmuşlardır. Durum ev sahiplerine sorulduğunda, adı geçen mescidin yakınından büyük kanalizasyona kadar olan kısmın her sene iki kez yaz ve kış günlerinde temizletmeleri gerektiğini kabul etmişlerdir. Bunun üzerine, mahkeme ilgili kanalın aynı şekilde temizletilmesi yönünde karar vermiştir. Böylece, bu kararlar çevre kirliliği ve lağımın karıştığı sularla mahsullerin sulanmasının önüne geçilmiştir.

20 Rebiülevvel 1276/17 Ekim 1859 tarihli bir başka dava kaydında, Tokat'ta Semerkand Mahallesi'nden Kuloğlu Mustafa bin Ömer, Kara Mehmed oğlu Hüseyin, Çil Ali, İslamoğlu Ali, Necibli oğlu İbrahim, İssot oğlu Ebubekir, Bekçi Ferhad, Fakıoğlu İbrahim ve Tataroğlu Hacı Mehmed isimli şahıslar tuvaletlerinin bağlı olduğu lağım kanalının temizliğine engel olması nedeniyle Yazıcık Mahallesi sakini Kundakçı Hacı Osman hakkında şikâyetçi olmuşlardır. Bu iddiayı kabul eden davalı Hacı Osman, adı geçen kanalın evinin önünden geçtiğini ve evine zarar verdiğini ifade etmiştir. Bu ifade üzerine, mahkeme bilirkişi göndererek adı geçen kanalın geçiş güzergâhını inceletmiş ve Hacı Osman'ın evine zararı olmadığını tespit etmiştir. Bu neticeye istinaden mahkeme, Hacı Osman'ın adı geçen kanalın temizliğine engel olmaması yönünde karar vermiştir.²⁶

2.2. Kanalizasyon Şebekesi ve Temizliği

Sicil kayıtlarından Tokat şehrinde her mahallenin atık suların ve tuvalet lağımının bağlı olduğu bir kanalizasyonu olduğu ve mahalle kanalizasyonlarını Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) bağlayan bir ana kanalizasyonun (kârîz-i kebîr) bulunduğu anlaşılmaktadır. 1 Ağustos 1934 tarihli Yeni Tokat Dergisi'nde Tokat'ın ana lağımının Selçuklular zamanında yapıldığı, içlerinde çift atlı bir arabanın serbestçe gidebildiği ve son inşaat dolayısıyla bunların bazı kısımlarının tamir ve temizlenmesi gerektiği haberleştirilmiştir.²⁷ Ayrıca şehirde Sulu Sokak Çarşısı'nda 15. asırda bir umumi tuvalet tesis edilmiştir. Bu tuvalete halk tarafından Sık Dışını

²⁴ TŞS 10, s. 4/8.

²⁵ TŞS 25, s. 16/2.

²⁶ TŞS 68, s. 103/2.

²⁷ "Lağımın Temizlenecek", Yeni Tokat Dergisi, S. 23, 1 Ağustos 1934, s. 13. Bu dergiyi bana temin eden Tokat Şehir Müzesi küratörü ve yerel tarihçi Hasan Erdem'e teşekkür ederim.

Helası adı verilmiştir.²⁸ Süheyl Ünver, Tokat'a dair notlarında bu yapıyı Şeyh Tusi Helası olarak isimlendirmiştir. Sık Dışını Helası 2021 yılında Tokat Belediyesi tarafından restore edilerek *Su ve Temizlik Müzesi*'ne dönüştürülmüştür.²⁹ 119 numaralı Şer'iyeye Sicilinde yer alan *Niyâbet-i fahrü'l-müderresini'l-kirâm Üsküdar Nâ'ibi Halil Efendi Geredevî fi gur-re-i Rebi'ülevvel li-sene 1144 [3 Eylül 1731]*. Müddet-i niyâbet 16 şehr. *Meydan Mahallesi'nde vâki' kârîz-i kebîrin tathîrine ta'yin olunan mahallât esâmileri nâ'ib-i mûmâ-ileyhin sicilinin zahrında mastûrdur.*³⁰ cümlesi şehirde mahalle kanalizasyonları ile ana kanalizasyonun varlığını ortaya koymaktadır. Sicillerde bu hususu destekleyen başka kayıtlar da yer almaktadır. Örneğin, Kadioğlu Menzilci Hasan'ın vakfına ait 7 Muharrem 1224/22 Şubat 1809 tarihli bir hüccette *arsası mülk fevkânî ve tahtânî müte'addid oda ve bir kiler ve kârîz kenif ve yarım zokak kapuyu müştemil*³¹ bir evden bahsedilmektedir. Yine 5 Cemaziyelevvel 1223/29 Haziran 1808 tarihli hüccette, Debbaghâne-i Atik Mahallesi sâkinelerinden Sâliha bint-i Hüseyin, vekili Mustafa Efendi vasıtasıyla mahkemede evinin avlusundan komşusu Seyyid Mehmed Efendi'nin heküge (toprak boru) ile lağım kanalı açmasına izin vermiştir. Yine Vekil Mustafa Efendi kendisi civardaki bir medresenin mütevellisi olarak Mehmed Efendi'nin tuvalet kanalını medresenin karizine bağlamasına müsaade etmiştir.³²

Öte yandan ev sahipleri tuvaletlerini bağladıkları müşterek lağım kanallarında hissedar durumunda idiler. Gerektiğinde kanal hisselerini belirli bir bedel karşılığında satabiliyorlardı. 27 Safer 1279/24 Ağustos 1862 tarihli bir satış hüccetine göre, Tokat'ta Yaşmeydan Mahallesi'nden müteveffa Hattatzâde Hacı Osman Efendi'nin kızı Şerife'ye babasından intikal eden evin lağım suyu (çirkab) Kara Hafızâdelere ait evin altından geçen müşterek lağım kanalına bağlıdır. Şerife Hanım, bu müşterek kanalda sahip olduğu yarım hisseyi Hafız İbrahim Efendi ibn-i İbrahim'in talebi üzerine 100 kuruşa kendisine satmıştır. Daha sonra bu satış işlemi mahkemede şahitler huzurunda kayda alınmıştır.³³ Bu satışın ardından Hafız İbrahim Efendi evinin tuvaletini müşterek karize bağlama hakkını elde etmiştir.

Tokat'ta lağım karizlerinin ne zaman yapıldığı ve hangi sanat ya da esnaf grubu tarafından inşa edildiği hakkında herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Şehirdeki inşaat esnafı arasında yer alan taşçı, tuğlacı, horasancı, benna (duvarcı), çömlekçi, lağımçı ve su yolcuları gibi esnaf mensuplarının karizleri yaptıkları kabul edilebilir.³⁴ Sicillerde şehirdeki çömlekçi esnafının ürettiği ürünler arasında lağım kanallarının yapımında kullanılan *kârîz künk/büz*³⁵ kayıtları bulunmaktadır. İnşaat esnafının faaliyetleri şehir mimarı tarafından denetlenmekteydi.³⁶ Ancak Tokat'ta görev yapmış olan şehir mimarlarına dair herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

Şehirdeki ana ve tali kanalizasyonlar belirli aralıklarla, tıkanması halinde ise ivedilikle temizlenmektedir. Ana kanalizasyonlarla mahalle kanalizasyonlarının temizliğine dair sicillerde önemli kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan ilkinde göre, Meydan Mahallesi'nde bulunan ve küçük köprüden (cîsr-i sagir) Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) kadar uzanan ana kanalizasyonun 1213/1798 yılında temizlenmesi için 38 mahalle halkı, 27 han ve 5 hamam işletmesi tarafından

²⁸ Abdurrahman Akyüz ve diğerleri, *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Tokat 2010, s. 100.

²⁹ <https://www.trthaber.com/haber/guncel/sik-disini-helasi-muze-oldu-646647.html>.

³⁰ TŞS 119, s. 4/1.

³¹ Bu alımtıda arsası mülk olan iki katlı, birçok adalı, bir kileri, kanalizasyona bağlı bir tuvaleti ve bir sokak kapısı bulunan bir evden bahsedilmektedir. Bk. TŞS 12, s. 143/3.

³² TŞS 12, s. 147/3.

³³ TŞS 70, s. 147/2.

³⁴ 19. yüzyılın ilk yarısındaki Tokat'taki esnaf grupları hakkında bk. Rifat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840)", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 397-424.

³⁵ Örneğin, 15 Rebiülahir 1222/22 Haziran 1807 tarihli narh kayıtları içinde "kârîz künkü=büz" adı verilen bir ürün yer almaktadır. 1 adedi 3 para olarak yazılmıştır (TŞS 10, s. 115). Diğer kariz künk kayıtları için bk. TŞS 11, s. 4, TŞS 16, s. 156; TŞS 20, s. 2; TŞS 24, s. 119.

³⁶ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 987.

toplam 477 ırgat (işçi) görevlendirilmiştir.³⁷ Mahalle halkı ile işletmeler tarafından sağlanan işçilerin dökümü aşağıda Tablo 1’de verilmiştir. Tablodaki taksimata göre, mahallelerin hissesi 251 ırgat, hamamların hissesi 46 ırgat ve hanların hissesi ise 180 ırgattır. Bu taksimattan ana kanalizasyonun temizliğinden lağımaları bağlı olan mahalle ve işletmelerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu tarihte Tokat’ta 79 civarında mahallenin³⁸ mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yaklaşık yarısının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1. 1798’de Ana Kanalizasyon Temizlik İşçilerinin Mahallelere ve İşletmelere Dağılımı

Tarih	1213/1798	Tarih	1213/1798
Mahalleler	ırgat (işçi) Adedi	Mahalleler	ırgat (işçi) Adedi
Acebşir	5	Keçeciler	5
Alaca Mescid	4	Kenisâ-yı Rumiyan	15
Ankara	3	Molla Bektaş	2
Câmi’-i kebir	10	Ovannes	3
Cemaleddin	10	Rüstem Çelebi	5
Cilfek	6	Sabunhâne	5
Çaşnigir	3	Sarıgüllük	5
Dıraz-ı Gebrân	5	Smerkandi	5
Gaybi	10	Seyyid Necmeddin	10
Güzelâşçı	4	Simavon	5
Hacı İbrahim	6	Sufiyûn	8
Hacı İvaz Danişmend	5	Şücaeddin	8
Hacı İvaz Paşa	4	Taşçı Mahmud	8
Halid	5	Taşnerdiban	10
Hoca İbrahim	5	Tatar Hacı	4
İplikpazarı	6	Veled Ayni	3
İsa Fakih	4	Yahudiyân	4
Ka’be Mescidi	10	Yaşmevdan	15
Kaya	18	Za’im	8
Toplam			251
Hamamlar	ırgat (işçi) Adedi	Hamamlar	ırgat (işçi) Adedi
Pervane Hamamı	10	Sultan Hamamı	10
Mustafa Hamamı	10	Tahtakal’a Hamamı	10
Paşa Hamamı	6		
Toplam			46
Ticaret Hanları	ırgat (işçi) Adedi	Ticaret Hanları	ırgat (işçi) Adedi
Abdurrahman Efendi Hanı	8	İhtisâb Hanı	8
Abdüllatif Ağa Hanı	5	Kâbili Ahmed Hanı	3
Alaeddin Hanı	8	Kadı Efendi Hanı	8
Ballı-zâde Hanı	3	Kapan Hanı	8
Çelebi Efendi Hanı	8	Kazanasmaz Hanı	5
Es-Seyyid Ahmed Ağa Hanı	8	Koyuncu-zâde Hanı	6
Es-Seyyid Mehmed Ağa Hanı	8	Mumcu Hacı Hüseyin Hanı, Genç Ağa Gülhânesi	8
Fazlı Ağa-zâde Hanı	8	Müfti-zâde Hanı	8
Fazlı Efendi Hanı	5	Sirkeci Hanı	3
Hacı İsmail Hanı	4	Sulu Han	8
Hacı Maldar Hanı	5	Taş Han	8

³⁷ TŞS 4, s. 264.

³⁸ Beşirli, *age.*, s. 301-303.

Hacı Osman Hanı	10	Uzun Mustafa Hanı	2
Hamza Beşe-zâde Hanı	6	Voyvoda Mehmed Ağa Hanı	13
Hüdayi Efendi Hanı	6		
Toplam			180
Genel toplam			484 [477]

1219/1804 yılına ait ikinci sicil kaydına göre, Meydan Mahallesi'nde bulunan küçük ve büyük köprüden (cısır-i sagır ve cısır-i kebir) Behzat Deresi'ne (Nehr-i Sagır) kadar uzanan ana kanalizasyonun temizlenmesi için 46 mahalle halkı, 26 han, 6 hamam ve 1 çeşme işletmesi tarafından toplam 654 ırgat (işçi) görevlendirilmiştir.³⁹ Mahalle halkı ile işletmeler tarafından sağlanan işçilerin dökümü aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Tablodaki taksimata göre, mahallelerin hissesi 391 ırgat, hamamların hissesi 77 ırgat ve hanların hissesi ise 186 ırgattır. Bu taksimattan ana kanalizasyonun temizliğinden lağımları bağlı olan mahalle ve işletmelerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu tarihte Tokat'ta 79 civarında mahallenin⁴⁰ mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yaklaşık yarısının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. 1804'te Ana Kanalizasyon Temizlik İşçilerinin Mahallelere ve İşletmelere Dağılımı

Tarih	1219/1804	Tarih	1219/1804
Mahalleler	Irgat (işçi) Adedi	Mahalleler	Irgat (işçi) Adedi
Acebşir	6	Kenisâ-i Rumiyan-ı Taşnerdiban	20
Alaca Mescid	5	Kenisâ-i Taşnerdiban	20
Ankara	3	Molla Bektaş	5
Câmi'-i kebir	10	Ovannes	5
Cemaleddin	10	Rüstem Çelebi	5
Cilfek	7	Sabunhâne	5
Çaşnigir	5	Sarıgüllük	5
Debbağhane-i atik	10	Semerkandi	6
Dıraz-ı Gebrân	11	Seyfeddin	10
Dıraz-ı Müslim	11	Seyyid Necmeddin	10
Gaybi	10	Simavon	5
Genç Ağa kârhânesi	10	Sufiyün	8
Güzelaşçı	4	Suiçmez	10
Hacı İbrahim	10	Şücaeddin	9
Hacı İvaz Danişmend	6	Taşçı Mahmud	10
Hacı İvaz Paşa	6	Taşnerdiban	10
Halid	6	Tatar Hacı	5
Hoca İbrahim	5	Terbiye-i kebir	15
İplikpazarı	6	Terbiye-i sagır	15
İsa Fakih	5	Veled Ayni	3
Ka'be Mescidi	10	Yahudiyân	5
Kaya	18	Yaşmeydan	15
Keçeciler	6	Za'im	10
Toplam			391
Hamamlar	Irgat (işçi) Adedi	Hamamlar	Irgat (işçi) Adedi
Mustafa Hamamı	15	Pervane Hamamı	15
Paşa Hamamı	7	Sultan Hamamı	15
Paşa Hanı	10	Tahtakal'a Hamamı	15
Toplam			77
Ticaret Hanları	Irgat (işçi) Adedi	Ticaret Hanları	Irgat (işçi) Adedi

³⁹ TŞS 8, s. 179.

⁴⁰ Beşirli, *age.*, s. 301-303.

Abdurrahman Ağa Hanı	8	Koyuncu-zâde Hanı	8
Ballı-zâde Hanı	10	Mahmud Efendi Hanı	8
Boyahâne	10	Maldar Hanı	5
Demirci-zâde Hanı	6	Müfti Hanı	10
Fazlı Ağa Hanı	6	Sarı Ali Ağa Hanı	4
Hacı Hamza Hanı	10	Sirkeci Hanı	6
Haseki Ahmed Ağa Hanı	10	Sulu Han	15
Haydar-zâde Hanı	10	Taş Han	10
İhtisâb Hanı	10	Voyvoda Ağa Hanı	20
Kazanasmaz Hanı	5	Yağcı-zâde	10
Şeyh Tusî çeşmesi	5		
Toplam			186
Genel toplam			577 [654]

Çok sayıda mahalle ve ticari işletmenin bağlandığı ana karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı üçüncü kayıt 15 Muharrem 1262/13 Ocak 1846 tarihlidir.⁴¹ Bu kayda göre, toplam 43 mahalle halkı ile 5 hamam, 15 han ve 1 boyahanenin lağımalarının bağlı olduğu ana kanalizasyonun Meydan Mahallesi'nde ihtisap mevkiinden Behzad Suyu'na (Nehr-i sagir) kadar olan kısmı kumla dolduğundan taşarak civardaki evlere zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen ana kanalizasyon bölümünün yeniden temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Çörçöp Subaşısı ve hamamcı Salih Ağa temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan harcamalar ile giderlerin ilgili mahallelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. 1846'da Ana Kanalizasyon Temizliği Giderlerinin Mahallelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Amele	1094	3	3282
Lağım içinde çalışan amele	245	5	1225
Taşçı [ustası]	10	6	60
[Taşçı] amelesi	24	3	72
Tekne, kürek, ağaç, kazma, cerek ve urgan masrafları			113
İki ev içinde biriken gübrenin nakliye masrafı			150
Çörçöp subaşısı ile memur ücreti ve istikraz olunan akçenin faizi			300
İmza harcı ve tahsil memuru ücreti			260
Toplam			5462
Mahalle Adı	Kuruş	Mahalle Adı	Kuruş
Acebşir	90,5	Molla Bektaş	26,5
Alacamescid	37,5	Rüstem Çelebi	204
Ankara	28,5	Sabunhâne	48,5
Câmi-i kebir	152,5	Sarıgüllük	108
Cemaleddin	179,5	Semer kand	274,5
Cilfek	43	Seyfeddin	63,5
Çaşnigir	70	Seyyid Necmeddin	150
Danişmend	28	Simavon	16
Dıraz-ı Gebran	41,5	Sufiyun	107,5
Dıraz-ı Müslim	0	Suiçmez	87,5
Gaybi	205	Şucaeddin	92,5
Güzelaşçı	117,5	Taşçı Mehmud	110
Hacı İbrahim	118,5	Taşnerdiban	14
Halid	40	Tatar Hacı	66
Hoca İbrahim	80	Terbiye-i kebir	257

⁴¹ TŞS 58, s. 44/1.

İblikpazarı	11,5	Terbiye-i sagir	176
İçmesi	286	Veled Ayni	24,5
İsa Fakih	117	Yahudiyan	16,5
İvaz Paşa	62	Yaşmeydan	289
Kabemescidi	466,5	Zaim	125
Kaya	159	Zilli Hacı	89,5
Keçeciler	97,5		
Toplam			4777,5
Hamamlar		Hamamlar	
Mustafa Hamamı	42	Sultan Hamamı	48
Paşa Hamamı	21	Tahtakal'a Hamamı	42
Pervane Hamamı	42		
Toplam			195
Hanlar		Hanlar	
Astarcılar Hanı	42	Sarı Ali Ağa Hanı	24
Ballıoğlu Hanı	36	Sirkeci Hanı	30
Boyahâne	24	Sulu Han	42
Fazlıoğlu Hanı	24	Taş Han	24
Genç Ağa Kârhânesi	15	Voyvoda Hanı	48
Haydaroğlu Hanı	24	Yağcıoğlu Hanı	42
Müfti Hanı	36	Yeşil Baba Hanı	15
Paşa Hanı	42	Zileli Hanı	24
Toplam			492
Genel toplam			5462

Tablo 3'teki verilerden ilk olarak ana kanalizasyonun temizliği için sekiz kalemden toplam 5.462 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 1094 normal amele ile 245 lağım içi amele ve işçiyeye ödenen 4.639 kuruşluk ücrettir. Bu gideri, Çörçöp Subaşısı ile memur ücreti ve borç faizi (300 kuruş); mahkeme defter imza harcı ve tahsildar ücreti (260 kuruş); lağım taşkınında 2 evde biriken gübrenin nakliye ücreti (150 kuruş) ve tekne, ağaç, kürek, urgan ve sair masraflar (113 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen ana kanalizasyonun temizlik giderlerinin lağımları bu ana kanalizasyona akan mahallelere ve ticari işletmelere taksim edildiği görülmektedir. Bu taksimata göre, mahallelerin hissesi 4.777,5 kuruş, hamamların hissesi 195 kuruş ve hanların hissesi ise 492 kuruş olmuştur. Son olarak, bu tarihte Tokat'ta 80 civarında mahallenin⁴² mevcut olduğu düşünüldüğünde şehirdeki mahallelerin yarısından fazlasının bu ana kanalizasyondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ana kanalizasyona bağlı mahalle kanalizasyonlarının zamanla tıkanması ve taşması üzerine temizliği yapılmıştır. Bu hususla alakalı tespit ettiğimiz ilk kayıt 21 Rebiülahir 1262/18 Nisan 1846 tarihlidir.⁴³ Bu kayda göre, Hoca Ahmed Mahallesi'nde bulunan Hatip Hamamı ile mahalle halkının tuvaletlerinin ana kanalizasyona bağlı kanalın içleri çöple dolduğundan Meydan Camii civarında halkın içme sularına karıştığı mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından yapılan keşifte adı geçen mahallede Süleyman Efendi'nin evinden Katolik Kilisesi'ne kadar olan kanal bölümünün temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Muhzır Osman ve Çörçöp Subaşısı Bektaş temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ilgili hanelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. 1846'da Hoca Ahmed Mahallesi Kanalizasyon Temizliği Masraflarının Hanelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Amele	73	3,5	256
Sepet, urgan, kürek ve sair masrafları			32

⁴² TŞS 47, s. 63.

⁴³ TŞS 58, s. 65/2.

Çörçöp subaşı ile memur ücreti	80
Defter imza harcı	20
Toplam	388
Gider dağılımı	Kuruş
Hatib Hamamı	10
Kanalizasyona bağlı 13 İslâm haneleri (hane başına 7 kuruş)	91
Kanalizasyona bağlı 14 Ermeni milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	98
Kanalizasyona bağlı 4 Rum milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	28
Kanalizasyona bağlı 23 Katolik milleti haneleri (hane başına 7 kuruş)	161
Toplam	388

Tablo 4'teki verilerden ilk olarak Hoca Ahmed Mahallesi'ndeki kanalizasyonun temizliği için dört kalemde toplam 388 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 256 kuruş ile 73 işçiye ödenen ücrettir. Bunu Çörçöp subaşı ile memur ücreti (80 kuruş); sepet, urgan, kürek ve sair masraflar (32 kuruş) ve mahkeme defter imza harcı (20 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen mahalle kanalizasyonun temizlik giderlerinin dağılımı bu kanalizasyona akan Hatib Hamamı ve evlerin sahiplerine taksim edildiği görülmektedir. Bu taksimata göre, temizlik gideri olarak hane sahipleri din farkı olmaksızın ev başına 7 kuruş ödeme yapmışlardır.

Mahalle karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı ikinci kayıt 23 Rebiülahir 1262/20 Nisan 1846 tarihlidir.⁴⁴ Bu kayda göre, Semerkand, Şucaeddin, Danişmend, Çaşnigir ve Simavon Keşiş mahalleleri halkının ana kanalizasyona bağlı lağım kanalları çöp ve taşla dolduğundan taşarak civardaki evlere zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen mahallelerin Garipler Camii'nden büyük kanalizasyona kadar uzanan kanalizasyon bölümünün temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından Çörçöp Subaşı temizlik işi ile vazifelendirilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ilgili mahallelerdeki hanelere taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 5'te hülasa edilmiştir.

Tablo 5. 1846'da Bazı Mahallelerin Kanalizasyon Temizlik Masraflarının Hanelere Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)	
Amele	65	4	260	
Taşçı ve amele			60	
Gaytan (ip), kürek ve suyolu tamiri masrafı ve sair masraflar			80	
Memur ücreti			26	
Defter imzası harcı			20	
Toplam			446	
Mahalle Adı	İslâm hâne	Re'âyâ hâne	Birim ücret (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Semerkand	57	18	2	150
Şucaeddin	17	26	2	86
Danişmend	9	2	2	22
Çaşnigir	22	7	2	58
Simavon Keşiş	14	18	2	64
Simavon Keşiş'de bulunan Rumlar	0	33	2	66
Toplam	119	104		446

Tablo 5'teki verilerden ilk olarak adı geçen mahallelere ait kanalizasyonun temizliği için dört kalemde toplam 446 kuruş harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 65 amele ile taşçı ustası ve amelesine ödenen 320 kuruşluk ücrettir. Bunu ip, kürek, suyolu tamiri ve sair masraflar (80 kuruş); memur ücreti (26 kuruş) ve mahkeme defteri imza harcı (20 kuruş) izlemektedir. İkinci olarak, adı geçen mahallelerin kanalizasyonun temizlik giderleri dağılımı bu kanalizasyona akan Müslüman ve Gayrimüslim hane sahiplerine taksim edildiği görülmektedir.

⁴⁴ TŞS 58, s. 67/1.

Bu taksime göre, temizlik gideri olarak hane sahipleri din farkı olmaksızın ev başına 2 kuruş ödeme yapmışlardır.

Mahalle karizlerinin temizlenmesi ile alakalı üçüncü kayıt 11 Rebiülahir 1263/29 Mart 1847 tarihidir.⁴⁵ Bu kayda göre, Ardala sokağı altından Dabbağhane'ye ve buradan Behzad Suyu'na (Nehr-i sagir) varıncaya kadar bütün lağımın aktığı kanalizasyon kumla dolup civardaki evlere taşarak zarar verdiği mahkemeye haber verilmiştir. Mahkeme tarafından ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen kanalizasyonun tamir ve temizlenmesi gerektiği anlaşıldığından bu iş Çörçöp Subaşı'na havale edilmiştir. Temizlik için yapılan masrafların ekonomik durumlarına göre ilgili hane reislerine taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 6'da listelenmiştir. Tablodaki verilerden toplam 52 hane reisinin adı geçen kanalizasyonun tamir ve temizliği için toplam 375 kuruş ödediği anlaşılmaktadır.

Tablo 6. 1847'de Ardala Sokağı ve Dabbağhane Kanalizasyonu Temizlik Giderleri Taksimi

İsim	Kuruş	İsim	Kuruş
Keçeci Mehmed Ağa	6	Sünnetçi Mahmud Efendi	5
Terzi Hüseyin Efendi	5	Hacı Osman Efendi	10
Kürt Ali Ağa	5	Kara Hafizzadeler	5
Hacı Hafız Selim Efendi	5	Palaz oğlu Osman	5
Büyük İbrahim oğlu	10	Arif Ağa	3
Erkiletli oğlu Osman Ağa	10	Terzi Süleyman	5
Duhancı Hüseyin Efendi	6	Alican Efendi ve Ayşe Hatun	7
Ekmekeçi Fadik	7,5	Çalık Halil	5
Kasap Ömer ağa	10	Çelebi zâde Hasan Efendi	8
Kirli Hafız oğlu Hacı Mehmed Ağa	10	Terzi Mehmed	3
Çubukçu Mehmed Ağa	5	Ömer Efendi damadı Hüseyin Efendi	5
Aynacıoğlu Hacı Hüseyin	5	Sıçan oğlu Halil Ağa	3,5
Tuzcu Selim Ağa	7,5	Hacı Ali Kadı Efendi	6
Sıbgatullah Efendi	5	Hacı Hurşid Ağa	7,5
Sivaslı Hasan Efendi	10	Ağa'nın Hacı Salih Efendi	5,5
Mürsel Ağa'nın oğlu	10	Taşçı İbrahim Ağa	5
Tarakçızâde mahdumu	5	Nalband Hafız damadı Ahmed	7,5
Neciblioğlu Hallac Hasan	6	Selim Ağa'nın oğlu Abdullah Efendi	7,5
Mütevelli Derviş Ağa	6	Tirkici oğlu Hacı Hasan Ağa	7,5
Kal'alıların Hüseyin Efendi	7,5	Biraderi Halil	7,5
Dikici Hacı Kerim	5	Kâtip hacı Salih Efendi	7,5
Selim Ağa'nın oğlu Salih	7,5	Başçukadar zâde el-Hac Mehmed Efendi	7,5
Terzi Ağacık oğulları	15	Hacı Hasan Kadı Efendi	7
Manav Kula?	5	Kadayıfçı Osman Ağa ve Yüncü Hacı Osman ve Kadı oğlu kayını Bekir	10
Dikici Hüseyin	7,5	Ali Paşa hamâmı	20
Manav Hacı Ömer	5	Bozoklu oğlu Hacı Süleyman ve eniştesi Hacı Bekir ve İzmirli	12,5
Toplam			375

⁴⁵ TŞS 58, s. 309/2.

Mahalle karizlerinin (lağım kanalları) temizlenmesi ile alakalı bir diğer kayıt 25 Şevval 1272/29 Haziran 1856 tarihlidir.⁴⁶ Bu kayda göre, Horozoğlu Vakfı'na ait iki han ile diğer 2 han, 6 ev ve 1 dükkâna ait olup Meydan Mahallesi'nden geçen kanalizasyonun zamanla içi taşla dolup yollara taşmasıyla gelip gidenlere zararı olduğu ahali tarafından mahkemeye haber verilmiştir. Mahkemenin izniyle kâtip Abdullah Efendi, Tokat kazası müdürü Alim Bey tarafından görevlendirilen zaptiye neferi Koca Ağa, Horozoğlu hanlarının müstecirleri ve ehli vukufa yaptırılan keşifte adı geçen kanalizasyonun Horozoğlu hanlarından Dilkioğlu Hacı Mehmed Ağa'nın evi önündeki ana karize kadar temizlenmesi gerektiği tespit edilmiştir. Daha sonra yapılacak temizleme çalışması için toplam 1.051 kuruş 30 para masraf olacağı hesap edilmiştir. Bu paranın ekonomik durumlarına göre ilgili han ve hane sahiplerine taksimini gösteren veriler aşağıda Tablo 7'de hülasa edilmiştir.

Tablo 7. 1856'da Meydan'da Bazı Han ve Evlerin Kanalizasyonu Temizlik Giderleri Taksimi

Gider kalemi	Adet	Birim ücret (Kuruş)	Toplam	
			Kuruş	Para
Amele	128	7	896	0
Taşçı ustası ve amelesi	2	0	15	0
Çahkân (kuyucu) ücreti	14	0	100	0
Kapakları ...hatab			4	
Kürek (9 adet)			11	10
Defter imzası harcı			25	20
Yekûn			1051	30
Gider dağılımı			Kuruş	Para
2 adet Horozoğlu hanlarının hissesi			811	30
Peynircioğlu Hacı Ahmed Efendi'nin Hanı			20	0
Kesdur İbrahim'in Hanı			45	0
Kasımzâde Ahmed Ağa menzili			20	0
Kamil Efendi menzili			30	0
Çil Salih Efendi menzili			20	0
Laz Memişoğlu Süleyman menzili			25	0
Tiryaki zevcesi Zahide Hatun menzili			20	0
Kasımzâde Alişan Ağa menzili (2 bâb)			20	0
Hasan Kavvas'ın kasap dükkânı			25	0
Çil Salih'in yeğeni menzili			15	0
Toplam			1051	30

Tablo 7'deki verilerden evvela bazı hanlar ve evlerin Meydan Mahallesi'nden geçen kanalizasyonunun temizliği için altı kalemden toplam 1.051 kuruş 30 para harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplam içinde en büyük gider, 128 amele, 2 taşçı ve amelesi ve 14 kuyucuya (çahkân) ödenen 1.011 kuruşluk ücrettir. Geriye kalan 40 kuruş 30 para kürek, odun ve mahkeme defteri imza harcı (20 kuruş) için ödenmiştir. İkinci olarak, adı geçen kanalizasyonun temizlik giderleri lağımları bu kanalizasyona akan han, dükkân ve hane sahiplerine taksim edildiği görülmektedir. Bu taksime göre, temizlik giderlerinin büyük bir kısmı (811 kuruş 30 para) 2 Horozoğlu Vakfı hanı sahipleri tarafından karşılanmıştır.

Tokat'ta bazı mahallelerde karizlerin temizliğini yapmak amacıyla kariz vakıfları tesis edilmiştir. Hurufat defterleri kayıtlarından Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde bir kariz vakfının olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıfla alakalı iki atama kaydı tespit edilmiştir. İlk kayda göre, Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde kâriz vakfının mütevellisi olmadığından tevliyet görevine hasbî (ücretsiz) olarak Rebiülevvel 1139/Ekim 1726 tarihli beratla el-Hac İsa Halife getirilmiştir.⁴⁷ Diğer kayda göre, Mihmadhacib-i Zimmi Mahallesi'nde bina olunan kâriz vakfının günlük 2 akçe ile tevliyetine mutasarrıf olan Emin bin el-Hac Ahmed'in erkek evlat bırakmadan

⁴⁶ TŞS 65, s. 157/1.

⁴⁷ VGMA. HD. No. 1143, s. 318.

ölmesiyle yerine Naib Şeyh el-Hac Ahmed Necib arzıyla Cemaziyelahir 1241/Ocak 1826 tarihli beratla Mehmed bin el-Hac Mustafa tayin edilmiştir.⁴⁸

Sonuç

Şehirlerde fiziki çevrenin korunması, sağlıklı bir çevre ortamının oluşturulması için oldukça önemlidir. Tarih öncesi devirlerden itibaren yerleşim yerlerinin temiz tutulması için caba gösterilmeye başlanmıştır. Bilhassa nüfusu artan şehirlerde tuvaletlerin bağlı olduğu kanalizasyon şebekeleri tesis edilmiştir. Bilinen ilk kanalizasyon sistemleri Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Anadolu'da yaşamış toplumlarda ortaya çıkmıştır.

Türklerde de çevre temizliği anlayışı mevcuttur. Selçuklular inşa ettikleri cami, medrese ve kervansaray gibi binalarda temiz ve kirli su kanalları bulunan tuvaletleri halkın hizmetine sunmuşlardır. Osmanlılar da toplumunda çevre bilinci oluşturma ve çevre temizliği konularında önemli idari ve yasal adımlar atmışlardır.

Osmanlı şehirlerinde 19. asrın ikinci yarısında belediye teşkilatları kurulana kadar, özelde temizlik işleri genelde belediye hizmetleri *kaza idareleri* tarafından yürütülmüştür. Kaza idaresinin başında bulunan kadı, tayin edildiği kaza bölgesinde yargı, kolluk işleri, mali işler, belediye hizmetleri ve şehir yönetiminden sorumludur. Kadı, şehirde çevre ve kanalizasyon temizliği işlerini yürütmek üzere bir Çöplük Subaşısı tayin etmektedir. 1539 yılı *Çevre Temizliği Nizamnamesi*'ne göre, Çöplük Subaşısı, sokaklar, caddeler, meydanlar, kabristanlar ve sair yerlerde çöplerin toplatılarak boş yerlere döktürülmesi, çöp yolu üzerinde tuvalet yaptırılmaması, arabacı hayvanlarının (at ve öküz) çevreyi kirletmesinin engellenmesi ve temizlik kurallarını ihlal edenlerin cezalandırılmasından sorumlu tutulmuştur. Ayrıca kanalizasyonların yılda iki kez düzenli olarak temizlenmesi de Çöplük Subaşısı'nın görevleri arasındadır.

Evlıya Çelebi'nin aktardığı üzere, 17. yüzyılda İstanbul'un meydanları Çöplük Subaşısı nezaretinde acemi oğlanları tarafından temizlenirdi. Sokakların temizliği ise yine Çöplük Subaşısı emrinde çalışan arayıcı esnafınca ifa edilirdi. Padişah sarayları ve etrafının temizliği *mezbelekeşin* adı verilen kimseler tarafından yapılırdı. Vakıf kurumlarına ait binaların temizliği için ferraş adı verilen hususi temizlik görevleri bulunmaktaydı.

1719 tarihinden itibaren ücretleri dükkân ve ev sahipleri tarafından verilmek üzere şehir ve kasabalarda *ferraş-ı mezbele* (süpürücüler) istihdam edilmeye başlandı. Süpürücüler Çöplük Şubası'nın denetimi altında bulunuyorlardı. Halk evleri ve dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya ücretle adam tutup attırmaya mecburdu. Çöpçüler sadece sokak ve meydanlarda biriken çöpleri toplarlardı.

Çöplük Subaşılığı, 1827 yılında kaldırılarak görevleri İhtisap Nezareti'ne devredildi. Tanzimat döneminde ise temizlik işleri belediye hizmetleri kapsamına alınarak ilk belediye teşkilatı *Şehremaneti* adıyla İstanbul'da kuruldu. Ancak bu kurumun şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması üzerine İstanbul on dört belediye bölgesine ayrıldı. İlk olarak 28 Aralık 1857'de Beyoğlu ve Galata bölgeleri için Altıncı Daire-i Belediyesi teşkil edildi. Bu belediye dairesinin hazırladığı Zokaklara (Sokak) Dair Nizamnameye ile temizlik işleri, sokakların süpürülmesi ve çöplerin taşınması açık eksiltme yoluyla müteahhitlere verilmeye başlandı. Bu nizamname İstanbul ve taşrada daha sonra kurulan belediyelere örnek teşkil etti.

Tokat Şer'iyeye Sicillerine yansıyan kayıtlara göre, Osmanlı döneminde Tokat'ta çevre, kanalizasyon ve vakıf binaların temizliğine dikkat edilirdi. Belirli aralıklarla mahallelerde çevre temizliği yapılır, çevreyi kirleten tuvalet sızıntılarının önlenmesi için gerekli tedbirler alınır. Kadının emrinde olan Çöplük Subaşısı, ücretlerini ev sahiplerinin ve ticari işletmelerin ödediği çok sayıda amele ile çevre ve kanalizasyon temizlik işlerini yürütmekteydi. Vakıf binaların temizliğinden ücretli temizlikçiler (ferraş veya karyum) sorumlu idi.

Sicil kayıtlarından Tokat şehrinde atık suların ve tuvalet lağımalarının bağlı olduğu her mahallenin kanalizasyonu olduğu ve mahalle kanalizasyonlarını Behzat Suyu'na (Nehr-i Sagir) bağlayan bir ana kanalizasyonun (kârîz-i kebîr) bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu karizlerin

⁴⁸ VGMA. HD. No. 542, s. 145.

ne zaman yapıldığı ve hangi zanaat erbabı tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir kayda ulaşılammıştır. Mevcut sicil kayıtlarından öplük Subaşı nezarinde şehirdeki ana ve tali kanalizasyonların yaz ve kış olmak üzere yılda iki kez, tıkanması halinde ise ivedilikle temizlendiği tespit edilmiştir.

Kanalizasyon temizliği için yapılan harcamalar içinde öplük Subaşı'na ücret de yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle çöplük subaşlarının düzenli maaşlarının olmadığı, yürüttükleri temizlik işlerinden aldıkları ücretlerle geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Yine temizlik giderleri için en büyük payı ameleler, taşçılar ve çahkanlara (kuyucular) ödenen paralar oluşturmaktadır. Bu görevlilerin, kanalizasyon tamiri ve temizliği çalışmalarında kazma, kürek, ahşap malzeme ve ip gibi araç ve gereçleri kullandıkları tespit edilmiştir. Son olarak, Tokat'ta bazı mahallelerde karizlerin temizliğini yapmak üzere kariz vakıfları kurulduğu tespit edilmiştir

Kaynakça

A- Tokat Şer'iyeye Sicilleri (TŞS)

TŞS 4, s. 264; TŞS 8, s. 179; TŞS 10, s. 4/8; TŞS 10, s. 115; TŞS 11, s. 4; TŞS 12, s. 143/3; TŞS 12, 147/3; TŞS 16, s. 156; TŞS 20, s. 2; TŞS 24, s. 119; TŞS 47, s. 63; TŞS 58, s. 44/1; TŞS 58, s. 65/2; TŞS 58, s. 67/1; TŞS 58, s. 309/2; TŞS 65, 157/1; TŞS 68, s. 103/2; TŞS 70, 147/2; TŞS 119, 4/1.

B- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA. HD. No. 1143, s. 318; VGMA. HD. No. 542, s. 145.

C- Eserler (Kitap ve Makaleler)

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, C. 6/1, İstanbul 1993.
- AKYÜZ, Abdurrahman ve diğerleri, *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Tokat 2010.
- BEŞİRLİ, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005.
- ERDEM, Sargon, "Abdesthane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 70-72.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C. I-VI, İstanbul 1995.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, I. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- GEDİKLİ, Fethi, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. X., Ankara 2002, s. 611-615.
- HEYET, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2005.
- KAŞIKÇI, Osman, "İslam ve Osmanlı Çevre Hukukuna Giriş", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ocak 1995, s. 235-252.
- MACİT, Yunus, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 1096-1113.
- MAMAK, Mehmet, *Osmanlı'da Çevre ve Sokak Temizliği*, İstaç Yayınları, İstanbul 2001.
- "Lağım Temizlenecek", *Yeni Tokat Dergisi*, S. 23, 1 Ağustos 1934, s. 13
- ORHONLU, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 979-1003.
- ORTAYLI, İlber, "Belediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 398.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1994.
- ÖZDEMİR, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.X, s. 598-610.
- ÖZDEMİR, Rıfat, "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840)", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 397-424.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. I, İstanbul 1983.
- PUL, Ayşe, "Osmanlı sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, Temmuz 2008, s. 211-238
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (II) Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, Ocak 1996, s. 59-70.
- ŞEKER, Mehmet, "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4,1992, s. 26-30.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

TAMGÖRGÜ, Ahmet Bulut, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020.

YAVAŞ, Alptekin, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair Bazı Notlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 25, 2009, s. 215-241.

YERLİKAYA, İlhan, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 6, Ankara 1999, s. 130-144.

D- İnternet siteleri

POLATLI, Ahmet, "Çevre Nedir", <https://www.makaleler.com/cevre-nedir>. (20.01.2023).

https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/Dokumanlar/23.12.2013%2014_27_13_kanalDesarj.pdf. (20.01.2023).

<https://www.trthaber.com/haber/guncel/sik-disini-helasi-muze-oldu-646647.html>. (20.01.2023).

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

417

15 / 3

Summary

All existing living spaces in settlements constitute the physical environment. A healthy life for all living things is possible with a clean environment. A clean environment in settlements such as villages, towns and cities depends on keeping all common spaces clean and having sewer networks for all wastewater. Efforts have been made to keep the settlements clean since prehistoric times. With the emergence of cities as a result of the increase in population, city administrators started to establish units responsible for cleaning works and sewer systems. The first known sewer systems emerged in societies that lived in Mesopotamia, Egypt, India and Anatolia.

Turks also have an understanding of environmental cleanliness. Seljuks offered toilets with clean and dirty water channels in buildings such as mosques, madrasahs and caravanserais that they built. The Ottomans also took important administrative and legal steps in raising environmental awareness in the society and environmental cleaning, and they built sewerage networks for toilets and sewers in settlements.

In Ottoman cities, until the establishment of municipal organizations in the second half of the 19th century, the cleaning works in particular and the municipal services in general were generally carried out by district administrations. The kadi, who is the head of the district administration, is responsible for the judiciary, law enforcement, financial affairs, municipal services and city administration in the district to which he is appointed. The Kadi appoints a Garbage Subsidiary (Çöplük Subaşı) to carry out the environmental and sewer cleaning works in the city. According to the Environmental Cleaning Regulation of 1539, Garbage Subaşı was held responsible for collecting and dumping garbage in streets, avenues, squares, graveyards and other places, preventing animals from polluting the environment, and punishing those who violate the cleaning rules. In addition, the regular cleaning of the sewers twice a year is among the duties of the Garbage Subaşı. There were special cleaning duties called cleaner (ferraş) for the cleaning of the buildings belonging to foundation institutions.

As of 1719, sweepers (ferraş-ı mezbele) began to be employed in cities and towns, to be paid by the shopkeepers and house owners. The Sweepers were under the control of the Garbage Subaşı. The people were obliged to clean the front of their houses and shops and to remove the accumulated garbage or to hire a man for a fee. Scavengers would only collect the garbage accumulated in the streets and squares.

The Garbage Officer's Office was abolished in 1827 and its duties were transferred to the Specialization Ministry (İhtisap Nezareti). In the Tanzimat period, cleaning works were included in the scope of municipal services, and the first municipal organization was established in Istanbul under the name of Şehremaneti. In 1857, the Sixth Municipality Department was established for the Beyoğlu and Galata regions. With the Regulation on the Streets prepared by this municipal office, cleaning works, sweeping the streets and transporting the garbage started to be given to the contractors by auction. This regulation set an example for the municipalities established later in Istanbul and the provinces regarding cleaning services.

In Tokat, one of the ancient cities in Anatolia, importance was also given to environmental cleanliness. It is understood from the court registers records that there is a sewerage in every neighborhood in the city to which wastewater and toilet sewers are connected, and that there is a main sewer (kariz-i kebîr) connecting the sewerage of the neighborhood to Behzat Suyu (Nehr-i Sagir). However, there is no record of when these sewerages were made and by which craftsman they were built. From the existing registry records, it has been determined that the main and secondary sewers in the city are cleaned twice a year in summer and winter, and in case of clogged, promptly under the supervision of Garbage Subaşı. The wages of the cleaning workers were collected from the owners of households and businesses or from sewer (kariz) foundations.

Among the expenses for sewer cleaning, there is also a fee for the Garbage Subasi. Based on this information, it is understood that the garbage collectors do not have a regular salary, and they earn their living with the wages they receive from the cleaning works they carry out. Again, the biggest share of the cleaning expenses is the money paid to the workers, stone masons and jewelers (çahkanlar). It has been determined that these officials used tools and equipment such as pickaxes, shovels, wooden materials and ropes in sewer repair and cleaning works. Finally, it has been determined that sewer foundations have been established in some neighborhoods in Tokat to clean the sewers.

In this article, the cleaning of the environment and the sewerage network in Tokat before the establishment of the municipality organization was examined with the help of Tokat Court Registers and examination works. The aim of the study is to contribute to the environmental cleaning culture studies of Tokat in particular and of the Ottoman Empire in general.